

Inleiding

Elk jaar zit ik in november in mijn werkkamer op de bank met de aanvragen van eindexamenleerlingen die tot onze universiteit willen worden toegelaten. En elk jaar lees ik nagenoeg dezelfde woorden: 'Ik wil Oude Geschiedenis studeren omdat Griekenland en Rome de bakermat van de westerse beschaving zijn.' Ik begrijp heel goed waarom zoveel aankomende studenten dat denken. In respectabele naslagwerken, van de *Encyclopedia Britannica* tot Wikipedia, wordt het voorgesteld als zou zich een specifieke, afgebakende westerse cultuur hebben ontwikkeld op basis van de waarden en ideeën van het oude Griekenland en Rome. Die waarden en ideeën zouden tijdens de 'donkere middeleeuwen' verloren zijn gegaan en in de renaissance zijn herontdekt. Soms worden ook de landen en literatuur uit de Bijbel genoemd, maar als er al melding wordt gemaakt van andere 'beschavingen', is dat altijd als voorprogramma van de klassieke wereld en de onstuitbare ontwikkeling van de geschiedenis en de cultuur in de richting van het Westen.

In die visie zijn de voorgangers van de Grieken interessant, indrukwekkend zelfs, maar niet 'van ons'. Hun prestaties worden stel-

selmatig overtroefd door die van Griekenland en het Romeinse Rijk, waaraan allerlei geweldigs wordt toegeschreven, van filosofie en democratie tot theater en beton. De burens van de Grieken en Romeinen worden volledig genegeerd, en hetzelfde geldt later voor de burens ten noorden, zuiden en oosten van de West-Europese volken.

Nu zou u kunnen denken dat ik, als hoogleraar Oude Geschiedenis, die opvatting deel. Mij geeft de studie van de rijke Griekse en Romeinse cultuur veel voldoening, en de prominente plaats die aan de Grieken en Romeinen wordt toegekend in de ideeën over ‘het Westen’ is een van de redenen dat mijn vakgebied nog bestaat. Maar na dertig jaar doceren en onderzoek doen ben ik ervan overtuigd geraakt dat de exclusieve aandacht voor Griekenland en het Romeinse Rijk een verarming betekent van zowel ons beeld van het verleden als ons begrip van de wereld waarin we leven. Het verhaal achter wat nu het Westen wordt genoemd is veel breder en interessanter.

Om te beginnen hadden de Grieken en Romeinen hun eigen geschiedenis, die veel ontleende aan andere plaatsen en volken. Zij pasten ideeën en technologieën van elders aan hun eigen behoeften aan: wetscorpora en literatuur uit Mesopotamië, beeldhouwkunst uit Egypte, irrigatietechnieken uit Assyrië en het alfabet uit de Levant. Ze wisten het, en ze waren er trots op.

Ook de Grieken waren zich ervan bewust dat ze de Middellandse Zee deelden met anderen – Carthagers en Etrusken, Iberiërs en Israëlieten – en dat er ten oosten van hen machtige rijken lagen. De helden uit de Griekse legenden worden in verband gebracht met koninginnen, koningen en goden van verre landen, die wel of niet echt hebben bestaan: Feniciërs, Frygiërs, Amazones. In de Romeinse stichtingsmythe biedt de stad onderdak aan vluchtelingen, en de Romeinse dichter Catullus kan zich voorstellen dat hij met vrienden naar India, Arabië, Parthië, Egypte of zelfs naar ‘de Britten aan het einde van de wereld’ reist.¹

Verder hingen de Grieken en Romeinen zelden de waarden aan die wij nu ‘westers’ noemen. Veel van wat zij normaal vonden vinden wij nu vreemd of zelfs onaanvaardbaar. In Athene was de democratie voor-

behouden aan mannen die jongens verleidden terwijl hun vrouwen in stilte en gesluierd door het leven gingen. De Romeinen hielden massa's slaven en keken voor de lol naar publieke terechtstellingen.

Tot slot bestaat er geen exclusieve relatie tussen de oude Grieken en Romeinen en het huidige 'Westen', dat wil zeggen de West-Europese natiestaten en hun vestigingskolonies overzee. De hoofdstad van het Romeinse Rijk werd in het midden van het eerste millennium n.Chr. verplaatst naar Constantinopel, dat meer dan duizend jaar hoofdstad zou blijven. Ondertussen combineerden de moslims de Griekse kennis met de wetenschappelijke ideeën uit Perzië, India en Centraal-Azië, breidden nieuwe technologieën zich uit naar Afrika, Arabië en het gebied rond de Indische Oceaan, en brachten zeelieden uit Scandinavië en ruiters van de steppe goederen en ideeën van China tot aan Ierland.

Dit is de grote wereld die zich uitstrekte van de Stille tot de Atlantische Oceaan en die de opkomende staten van West-Europa in de vijftiende eeuw erfden, toen ze scheep gingen op zoek naar een nieuwe wereld. Deze duizenden jaren van interactie zijn grotendeels vergeten, zoekgeraakt achter de negentiende-eeuwse opvatting dat de wereld bestond uit aparte, vaak wezenlijk verschillende 'beschavingen'.

Ik wil een ander verhaal vertellen, een verhaal dat niet begint in het Grieks-Romeinse Middellandse Zeegebied en de draad weer oppakt in het Italië van de renaissance, maar dat de betrekkingen die het huidige Westen hebben gevormd volgt van de bronstijd tot het tijdperk van de grote ontdekkingen: een verhaal over samenlevingen die elkaar ontmoetten, die met elkaar verweven raakten en soms weer uit elkaar groeiden. In bredere zin wil ik aannemelijk maken dat niet beschavingen, maar juist deze betrekkingen de motor achter historische veranderingen vormen.

We zijn het zo gewoon om in termen van beschavingen te denken dat het natuurverschijnselen lijken – de universele manier om een samenleving in te richten. Maar in feite zijn ze een vrij recente Europese uitvinding, onderdeel van wat ik het 'beschavingsdenken' noem.

Het traditionele idee dat de hele aarde na de zondvloed door de

zonen van Noach was bevolkt resulteerde tot ver in de achttiende eeuw in een inclusieve benadering van het verleden: alle mensen hadden een gemeenschappelijke oorsprong, en ze maakten deel uit van één grote familie.² Met de 'ontdekking' van de Nieuwe Wereld en het uitwaaien van missionarissen over de aardbol bereikten fascinerende verhalen over nieuwe volken Europa, volken die zorgvuldig in dit Bijbelse wereldbeeld moesten worden ingepast.³

Het beschavingsdenken ontstond in twee fasen: in het enkelvoud en het meervoud. Toen het woord 'beschaving' in de jaren vijftig van de achttiende eeuw in Frankrijk voor het eerst werd gebruikt, stond het voor het abstracte idee van een ver ontwikkelde samenleving.⁴ Vanaf de jaren zestig van die eeuw werd het begrip ook gehanteerd door Schotse filosofen. Zij duiden er een vaste ontwikkelingsgang mee aan die tot volledige ontplooiing van het menselijk potentieel leidde, van jagers via herders en boeren naar handelaars en industrielen.⁵ Volgens de Britse liberaal John Stuart Mill kon de voortgang op de weg naar de beschaving worden afgemeten aan de mate waarin het boerenbedrijf, steden, industrie, technologie en handel ingang hadden gevonden:

Welke kenmerken het leven van de wilden ook mag hebben, beschaving is het tegenovergestelde hiervan, of, beter gezegd, de kwaliteiten die een samenleving aanneemt naarmate ze deze kenmerken afwerpt. Zo bestaat een primitieve stam uit een handvol individuen, verspreid over of rondtrekkend door een groot gebied; een dichte bevolking, daarentegen, die in vaste woningen woont en voor het grootste deel is verzameld in steden en dorpen, noemen we beschaafd. Onder de wilden bestaat geen handel, geen nijverheid, geen of nauwelijks landbouw: een land rijk aan gewassen, handel en nijverheid noemen we beschaafd.⁶

In deze enkelvoudige betekenis was beschaving, althans in theorie, een toestand die iedere samenleving kon ambiëren en met voldoende inspanning en onderwijs kon bereiken, en alle samenlevingen konden op

grond van hun succes op dit vlak worden gerangschikt.* In de praktijk werd in Europa de norm gesteld: 'Deze eigenschappen bestaan,' aldus Mill, 'in het moderne Europa, en zijn met name in Groot-Brittannië verder ontwikkeld en ontwikkelen zich daar ook sneller dan ooit ergens het geval is geweest.'⁷

Dit abstracte beschavingsbegrip bood ook een zeer welkome morele onderbouwing van het West-Europese imperialisme.⁸ Mill, die meer dan dertig jaar voor de Britse East India Company werkte, was van mening dat beschaafde samenlevingen hun recht op vrijheid en soevereiniteit hadden verdiend, een recht dat de minder ontwikkelde samenlevingen ontbeerden.⁹ Wel hadden ze de plicht andere samenlevingen te helpen datzelfde pad te bewandelen. Maar zoals Mill in 1859 schreef: 'Despotisme is een legitieme bestuurswijze waar het barbaren betreft, mits het tot hun verbetering leidt.'¹⁰

Tot diep in de negentiende eeuw bestonden er geen 'beschavingen', alleen 'beschaving'. Mills ideeën vormden het toppunt van deze eerste fase van het beschavingsdenken: als 'beschaving' al kon worden onderverdeeld, dan alleen gradueel. Maar al in de tijd dat hij schreef maakten de universaliteit van de verlichting en het idee van historische vooruitgang plaats voor particularisme en cultuurrelativisme. Sommige geleerden pasten het meervoud 'beschavingen' al toe op bepaalde groepen die woonden op specifieke plaatsen, een eigen geschiedenis en vaste 'volksaard' hadden en die een interne, autonome ontwikkeling doormaakten.

In 1828 gaf de Franse historicus en politicus François Guizot aan de Sorbonne een reeks lezingen over de 'Algemene geschiedenis van de beschaving in Europa'. In zijn eerste lezing behandelt hij de 'algemene beschaving van het gehele menselijk ras'.¹¹ In de tweede spreekt hij echter over 'beschavingen': specifieke voorbeelden van deze algemene beschaving, in het bijzonder de beschavingen die aan de 'Europese' beschavingen voorafgingen en waarin hij het meest geïnteres-

* Niet in alle Europese tradities werd 'beschaving' als het einddoel gezien: Duitse geleerden wazen op de morele kracht van eerdere *Kultur*-stadia, die superieur was aan de decadente elegantie van de Franse *Civilisation*, die altijd op de loer lag.

seerd is: de Indiërs, de Romeinen, de Grieken en nog een aantal.

Die beschavingen hebben al een specifiek karakter: 'Kijken we naar de beschavingen die aan de beschaving van het moderne Europa zijn voorafgegaan,' mijmert hij, 'dan worden we onvermijdelijk getroffen door hun eenheid van karakter [...] Elk van hen lijkt te zijn voortgekomen uit één enkel feit, uit één enkel idee [...] dat in alles domineerde en bepalend was voor het karakter van haar instituties, manieren, meningen, kortom, van haar gehele ontwikkeling.'¹² In Egypte was dat de theocratie, in Foënië de handel.

In die zin waren deze beschavingen anders dan de 'in zijn wezen Europese' beschaving uit Guizots eigen tijd, waar Engeland, Frankrijk, Duitsland en Spanje deel van uitmaakten en die zich onderscheidde door haar complexiteit en vrijheid: 'waar overal elders de dominantie van één beginsel tot tirannie leidde, werd uit de verschillende elementen van de Europese beschaving en de constante strijd waarin die verweekeld waren, in Europa de vrijheid geboren die we zo hoog in het vaandel dragen'.^{13*} Die verschillende elementen waren volgens Guizot de christelijke kerk, de Romeinen en 'de ruwe Duitse barbaren' door wie ze werden opgevolgd.

Dit is tekenend voor een ander aspect van het Europese beschavingsdenken: de zoektocht naar inheemse culturele voorouders. Sommige mensen, onder wie Guizot, keken daarvoor naar Duitsland, het Romeinse Rijk en de rooms-katholieke kerk. Onder invloed van de Europese 'filhelleense' steun voor de Griekse Onafhankelijkheidsoorlog tegen de Ottomanen (1821-1830) keken anderen juist naar de oude Grieken. Een goede illustratie daarvan is de opmerkelijke bewering van John Stuart Mill uit 1846, dat de Atheense overwinning op de Perzen in de Slag bij Marathon een van de belangrijkste gebeurtenissen uit de *Engelse* geschiedenis is:

* Net als Mill wijst Guizot op de speciale positie van zijn eigen land: 'De situatie waarin wij als Fransen zijn gesteld geeft ons een groot voordeel bij de bestudering van de Europese beschaving, want, zonder het land waarmee ik op zoveel manieren verbonden ben te zeer te willen vleien, moet ik Frankrijk wel beschouwen als het centrum, het brandpunt, van de Europese beschaving [...] De Franse geest bezit daadwerkelijk een zekere sociabiliteit, een sympathie – iets wat zich gemakkelijker en energiever verspreidt dan de geest van enig ander volk.'

De werkelijke voorouders van de Europese volken (zo is al terecht opgemerkt) zijn niet degenen tot wier bloed ze behoren, maar degenen van wie ze hun rijkste erfdeel hebben ontvangen. Zelfs als gebeurtenis in de Engelse geschiedenis is de Slag bij Marathon belangrijker dan de Slag bij Hastings. Als die dag een andere afloop had gekend, hadden de Britten en Saksen misschien nog steeds in de bossen rondgezworven.¹⁴

Waar ze hun historische voorbeelden ook vandaan haalden, de Europese intellectuelen uit de negentiende eeuw richtten zich steeds meer op beschavingen (mv.) en minder op beschaving (ev.), meer op het identificeren en classificeren van de culturele kenmerken van afzonderlijke beschavingen, en minder op de ontwikkeling naar een gemeenschappelijk menselijk ideaal. In deze visie waren culturen niet alleen duidelijk onderscheiden, ze hadden ook een natuurlijke bovengrens aan hun ontwikkeling. Mettertijd diende dit ter rechtvaardiging van hardvochtiger vormen van koloniaal bestuur over volken die als onverbeterlijk anders en inferieur werden gezien.¹⁵ Het koloniaal bestuur had nu geen natuurlijk eindpunt meer.

Onderscheid maken tussen volken was natuurlijk niet nieuw, net zomin als de aangename constatering dat de eigen soort toevallig ook nog 'objectief' de aantrekkelijkste was. Maar een algehele classificatie van de menselijke cultuur was wel nieuw. Die werd bevorderd door een ander idee dat in die tijd populair werd, namelijk dat mensen konden worden onderverdeeld in 'rassen'. Die verschilden niet alleen qua aangeboren vermogens en intelligentie, maar deze biologische eigenschappen bepaalden – en beperkten – ook hun ontwikkeling.¹⁶ Deze rassen werden vervolgens verder op verschillende manieren gerangschikt naar kleur, waarbij de oorspronkelijke bevolking van Australië onderaan stond, met daarboven Afrikanen en Oost-Aziaten en helemaal bovenaan de Europeanen.

Toch had het idee van een 'Europese beschaving' voor sommigen ook problematische kanten. Veel Europese kolonisten in de jonge Ver-

enigde Staten zagen de Amerikaanse Revolutie als een scherpe breuk met de Oude Wereld, terwijl voor de achterblijvers Rusland een steeds groter probleem werd. Een aantrekkelijk alternatief was 'het Westen', een flexibeler begrip dat naast 'Europa' kon worden gebruikt. Het kon precies zoveel Europa omvatten als gewenst, en ook de Europese vestigingskolonies overzee konden eronder worden verstaan.¹⁷

Dit zogenoemde Westen bestond naast een even flexibel idee van 'het Oosten'. In de negentiende eeuw viel de grens tussen die twee vaak samen met politieke scheidslijnen binnen Europa. Zo beschreef de Britse minister van Buitenlandse Zaken, burggraaf Palmerston, een coalitie tussen Groot-Brittannië, Frankrijk, Portugal en Spanje in 1834 als 'een alliantie tussen de constitutionele staten van het Westen' en 'een tegenhanger van de Heilige Alliantie van het Oosten': Rusland, Pruisen en Oostenrijk. Een gelijksoortige tegenstelling zien we in Rusland, in het debat tussen de 'prowesterlingen' en de 'slavofielen'. De Krimoorlog van 1854 versterkte bovendien het idee dat Rusland (dat nu een eigen weg volgde) afweek van de rest.¹⁸

Hetzelfde binaire onderscheid treffen we aan als het gaat om ras en religie, en niet alleen op de grens tussen Europa en Azië. Edward Freeman, die de Regius-leerstoel geschiedenis aan Oxford bekleedde, publiceerde in 1891 een geschiedenis van Sicilië waarin hij dezelfde fundamentele tegenstellingen aanvoert tussen de Griekse en de Fenicische eilandbewoners in de oudheid en later de christenen en moslims:

De kwestie moest worden uitgevochten [...] of dit centrale eiland in de centrale zee tot het Westen of het Oosten zou behoren, tot mensen van het Arische of het Semitische geslacht. En, zoals altijd gebeurt als mensen van het Semitische geslacht het veld betreden, werd de strijd tussen de rassen van meet af aan verscherpt door een geloofsstrijd. Sicilië, een voorpost van Europa, moest worden beschermd of veroverd, eerst op de Fenicier, en daarna op de Saraceen.¹⁹

Het beschavingsdenken en 'het Westen' raakten geleidelijk vervlochten tot de 'westerse beschaving', die zou worden gekenmerkt door democratie en kapitalisme, vrijheid en tolerantie, vooruitgang en wetenschap.²⁰ Deze fundamenteel christelijke beschaving stelde op de Bijbelse traditie, maar door de Latijnse kerk en het Griekse Nieuwe Testament kregen het oude Griekenland en het Romeinse Rijk een centrale plaats in het verhaal. In 1912 kon J.C. Stobart, docent aan Cambridge, zijn populaire werk *The Grandeur That Was Rome* – tegenhanger van *The Glory That Was Greece* uit 1911 – beginnen met de trotse woorden: 'Athene en Rome staan zij aan zij als de ouders van de westerse beschaving.'²¹

In de twintigste eeuw verschoven de imaginaire grenzen van de westerse beschaving opnieuw. Het 'IJzeren Gordijn' dat in 1945 over Europa neerdaalde, markeerde een nieuwe scheidslijn tussen het Westen en de Russische invloedssfeer, waarbij datzelfde Westen de basis vormde voor het bondgenootschap tussen de Verenigde Staten en de West-Europese landen.²² Mede door de gebeurtenissen van 11 september 2001 kwam het Oosten samen te vallen met de islamitische wereld, maar op het moment dat ik dit boek afrond wordt het beeld opnieuw gecompliceerd door de oorlog in Oekraïne.

Ook de manier waarop over beschaving wordt geschreven is veranderd. Halverwege de twintigste eeuw raakten de hiërarchische ordeningen uit de gratie, en werden ze vervangen door een nieuwe, op het eerste gezicht neutrale benadering, waarbij culturen niet hiërarchisch werden ingedeeld, maar werden vergeleken.²³ Maar het bleven aparte entiteiten. In 1963 publiceerde Fernand Braudel, de grote Franse historicus van het Middellandse Zeegebied, zijn *Grammaire des civilisations*, waarin hij stelt dat 'beschavingen' een eigen karakter en een 'collectief onderbewustzijn' hebben.²⁴ Hij stond open voor het idee dat beschavingen aan de oppervlakte doorlatend zijn: 'Op het eerste gezicht lijkt een beschaving op een spoorwegemplacement, waar voortdurend allerlei goederen worden afgeleverd en verzonden.' Maar de verschillen tussen beschavingen 'representeren min of meer permanente eigenschappen' die 'ook voor ge-

leidelijke verandering nauwelijks vatbaar zijn'.²⁵

Een generatie later, rond het einde van de Koude Oorlog, werd het beschavingsdenken nogmaals nieuw leven ingeblazen. In 1996 noemde Samuel P. Huntington, politicoloog aan Harvard, beschavingen de bepalende factor van een nieuw tijdperk. Hij stelde dat de belangrijkste verschillen tussen mensen in deze nieuwe tijd niet langer politiek of economisch, maar cultureel en religieus waren. Op grond van geografische en religieuze kenmerken wees hij in het heden negen beschavingen aan, waaronder een 'westerse' beschaving die reikte tot het voormalige IJzeren Gordijn, met daarachter een 'orthodoxe' en een 'islamitische' beschaving. Belangrijker in verband met dit boek is dat deze stand van zaken een onveranderlijke condition humaine zou weerspiegelen: 'De menselijke geschiedenis is de geschiedenis van beschavingen. Het is onmogelijk om in andere termen over de ontwikkeling van de mensheid na te denken.' Voorts waren 'gedurende het grootste deel van het menselijk bestaan [...] contacten tussen beschavingen sporadisch van aard of geheel afwezig' geweest.²⁶

In die visie ontwikkelt elke beschaving zich als een afzonderlijke boom, met eigen wortels en takken, los van de bomen eromheen. De boom ontstaat, bloeit en sterft, en dat alles grotendeels alleen. Groei en verandering zijn het resultaat van interne ontwikkelingen, niet van verbindingen met buiten. Beschavingen kunnen in dit model van naam veranderen, maar niet van aard.

In de eenentwintigste eeuw is deze manier van denken nog steeds de norm: het Westen, een christelijke cultuur met Grieks-Romeinse, of zelfs oudere, 'Indo-Europese' wortels, wordt onderscheiden van het Oosten, dat Rusland, China of de islamitische wereld als centrum heeft. Zelfs een liberale notie als 'multiculturalisme' berust op het uitgangspunt dat er individuele culturen bestaan die als zodanig op waarde moeten worden geschat. Beschavingsdenken is beschavingsfeit geworden.

De hiërarchische ordening is eveneens terug van weggeweest. In het beste geval wordt vanuit een specifieke westerse erfenis, grotendeels gebaseerd op Griekse en Romeinse waarden, Athene beschouwd als voorbeeld voor politieke participatie, kunstzinnigheid en vrijheid

van meningsuiting. Dit idee slaat aan in het hoger onderwijs, zie bijvoorbeeld de drie Ramsay Centres for Western Civilisation die sinds 2020 zijn geopend aan Australische universiteiten.²⁷ In andere kringen refereren extremisten met Spartaanse helmen of tatoeages van Romeinse slogans aan de intrinsieke waarde van een blanke, westerse en Europese traditie, die wordt bedreigd door ‘omvolking’ door vreemdelingen van buiten.²⁸

Het is gemakkelijk om ‘onze’ Griekse en Romeinse wortels af te doen als ouderwets, en in serieuze moderne wetenschap of zelfs de meeste handboeken zul je dit idee niet tegenkomen. Maar het bestaat nog steeds, het wordt steeds populairder en het maakt deel uit van een groter probleem. Beschavingsdenken baseert zich op de aanname dat beschavingen altijd wezenlijk van elkaar verschillen en die aanname richt reële schade aan. Mensen sterven door de hand van zeloten voor een blank Westen, en uit de uiteenlopende reacties in sommige Europese landen op oorlogsvluchtelingen uit Syrië en Oekraïne blijkt dat exceptionalistische opvattingen over beschavingen mensen blind kunnen maken voor menselijk lijden.

Het oude idee van onveranderlijke, aparte biologische ‘rassen’ is door de genetica definitief ten grave gedragen.²⁹ Mensen waren altijd al nauw aan elkaar verwant – nauwer, bijvoorbeeld, dan de veel kleinere populatie chimpansees. Natuurlijk nemen de genetische verschillen tussen groepen mensen die ver van elkaar af wonen in de loop van de tijd toe. Maar dankzij nieuwe technieken bij het verzamelen en bestuderen van antiek DNA weten we dat de genetische clusters op de huidige wereldkaart er heel anders uitzien dan die uit zelfs het relatief recente verleden. Ze zijn een momentopname van een voortdurend proces van contact en uitwisseling.

Onze voorouders reisden vaak, ze reisden vaak over lange afstanden en ze ontmoetten vaak nieuwe mensen. Migratie, mobiliteit en vermenging zijn vaste waarden in de menselijke geschiedenis. Volgens David Reich, geneticus aan Harvard, is de boom ‘een gevaarlijke analogie als het gaat om menselijke bevolkingsgroepen. De genetische revolutie

heeft ons geleerd dat er regelmatig vermenging van zeer uiteenlopende populaties heeft plaatsgevonden. Een betere metafoor dan een boom zou een latwerk zijn, met vertakkingen en vergroeiingen tot ver in het verleden.³⁰

Het is tijd om cultuur op dezelfde manier te bekijken. Het beschavingsdenken geeft een verkeerd beeld van onze geschiedenis. De geschiedenis wordt niet gemaakt door volken, maar door mensen, en door de verbindingen die al die mensen met elkaar aangaan. De samenleving is geen bos vol bomen, met subculturen die aftakken van de verschillende stammen, maar meer een bloembed dat regelmatig bestoven moet worden om nieuwe planten te laten kiemen.³¹ Lokale culturen met eigen kenmerken komen en gaan, maar ze ontstaan en floreren door interactie. En zodra dat contact er is, is geen enkel land meer een eiland.

In dit boek zal ik beargumenteren dat er nooit één enkele zuiver westerse of Europese cultuur heeft bestaan. Wat westerse waarden worden genoemd – vrijheid, ratio, rechtvaardigheid en verdraagzaamheid – zijn niet van oorsprong westers, en het Westen zelf is voor een groot deel het resultaat van zeer oude banden met een veel groter netwerk van samenlevingen in het noorden, zuiden, en oosten.³² De periode die dit boek bestrijkt is een periode van verknoping, waarin individuen en samenlevingen ageren en reageren in relatie tot elkaar. Deze interacties zijn zeker niet altijd positief of vreedzaam. Integendeel: de grootste transformaties vinden vaak plaats in tijden van grote onrust en strijd: migratie, oorlog en verovering. Mensen leren het meest van hun bitterste vijanden.

Het verhaal dat ik hier vertel is geen eenvoudig verhaal over, om een paar voorbeelden te noemen, een steeds uitbreidend sociaal of economisch netwerk, over onstuitbare vooruitgang of over ‘het licht uit het Oosten’ dat, zo dachten sommige negentiende-eeuwse geleerden, in het Westen pas met volle kracht schijnt.³³ Het is geen rechttoe, rechtaan verhaal, maar eentje met zijpaden en haarspeldbochten. Het gaat ook niet over ‘invloeden’, een alomtegenwoordig maar betekenisloos begrip dat de zaken omdraait door bij cultuuroverdracht te focussen op wat er wordt overgenomen, in plaats van op wie dat doet. Het verleden oefent zelf geen invloed op de toekomst uit: het zijn mensen die wat ze in het

verleden vinden interpreteren, aanpassen en verder ontwikkelen.³⁴

Dit boek leunt zwaar op recent historisch, archeologisch en natuurwetenschappelijk onderzoek, waaronder de ‘genetische revolutie’ van de eenentwintigste eeuw die ons begrip van de migratie en de vermenging van mensen in het verleden op zijn kop heeft gezet. Maar ik grijp ook terug op oudere manieren van denken over het verleden en hoe dat tot stand komt, via reizen, ontmoetingen en relaties. Ik ben daarbij expres terughoudend geweest: veel interessante en plausibele theorieën over contact en cultuuroverdracht tussen ver van elkaar verwijderde samenlevingen heb ik achterwege gelaten en ik heb me geconcentreerd op de best gedocumenteerde voorbeelden.

Er zit zo’n vierduizend jaar tussen de twee revoluties die het begin en het einde vormen van mijn onderzoek: het begin van de mediterrane zeevaart op open zee, die de eerste verbindingen met het Westen mogelijk maakte, en de ontwikkeling van nieuwe navigatietechnieken, waardoor de horizon van datzelfde Westen enorm werd verbreed. Gedurende het grootste deel van die periode lag Europa aan de rand van grotere culturele, politieke en handelsnetwerken, totdat de zeevarende staten in het uiterste westen een nieuwe Atlantische wereld schiepen onder christelijke heerschappij – een wereld van nog sterkere interactie over nog grotere afstanden, die echter ook nieuwe ideologieën van afstand en onderscheid voortbracht.

Gedurende deze hele periode werd er gereisd, omwille van handel, diplomatie, welvaart, avontuur en buit. Deze reizigers werden niet gehinderd door beschavingsdenken, maar door echte barrières: woestijnen, gebergten en oceanen. En, vastbesloten niet alleen te blijven, wisten ze die te overwinnen.

De eerste contacten tussen de Egyptische en Mesopotamische rijken en de eenvoudiger wereld ten westen daarvan verliepen via een regio die de eerste Europese reizigers de Levant noemden, het land van de rijzende zon, en via een aantal van de oudste stedelijke gemeenschappen ter wereld.³⁵ Ons verhaal begint in een van deze steden, de stad die de eerste zeeschepen hun naam gaf.

1. De wereld vanuit Byblos, derde millennium v.Chr.